

Marek Barwiński

Pogranicze w ujęciu geograficzno-socjologicznym : zarys problematyki

Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica nr 4, 11-23

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Marek Barwiński

**POGRANICZE W UJĘCIU GEOGRAFICZNO-SOCJOLOGICZNYM
– ZARYS PROBLEMATYKI**

W artykule zawarto próbę analizy problematyki pogranicza – zwłaszcza narodowego – uwzględniając jego aspekt geograficzny, historyczny, polityczny, etniczny, społeczny i kulturowy. Z uwagi na bardzo szeroki i wieloznaczny zakres tematyki pogranicza, ograniczono się przede wszystkim do analizy w ujęciu geograficzno-socjologicznym. Głównym celem było ukazanie różnorodności obszarów pograniczy – jej przyczyn i konsekwencji.

Pogranicza były i nadal pozostają polem studiów bardzo wielu dyscyplin, m. in.: antropologii, archeologii, etnologii, etnografii, geografii, historii, prawa, socjologii. Wynika z tego, że kompleksowe zgłębianie problematyki pogranicza jest niemożliwe bez szerokiej współpracy interdyscyplinarnej (Uliasz 1997). Samo słowo „pogranicze” może mieć bardzo wiele znaczeń, jednak w niniejszym opracowaniu ograniczono się przede wszystkim do analizy problematyki pogranicza w ujęciu geograficzno-socjologicznym, czyli w szeroko pojętym aspekcie przestrzenno-kulturowym.

Sadowski (1995c) wyróżnił trzy aspekty pogranicza:

- przestrzenny – „pogranicze jako obszar, terytorium znajdujące się przy granicy lub daleko od centrum”;
- społeczno-kulturowy – „jako usytuowany w przestrzeni kontakt społeczno-kulturowy między dwoma lub więcej narodami lub grupami etnicznymi”;
- osobowościowo-kulturowy – „jako miejsce kształtowania się nowego człowieka i jego kultury”.

Babiński (1997) uważa zaś, że cechy zaproponowane przez Sadowskiego nie wyczerpują w pełni istotnych relacji grupowych i kulturowych na obszarach pogranicza i w analizach problematyki pogranicza narodowego uwzględnić aspekty: geograficzny, historyczny, polityczny, etniczny, społeczny i kulturowy.

Jedną z podstawowych cech pogranicza jest jego wymiar **przestrzenny**. Tradycyjnie pogranicze wyodrębniano na zasadzie terytorialnej, jako obszar

przy granicy (Sadowski 1995a). W taki właśnie sposób określa pogranicze *Słownik języka polskiego*, t. 2 (1979) definiując je jako „obszar w pobliżu granicy dzielącej pewne przestrzenie; zwłaszcza: teren nad granicą państwa”. Jest to ujęcie czysto geograficzne, terytorialne (Sakson 1990).

Pogranicze czasami jest wyznaczone dokładnie – między rzekami, łańcuchami gór lub w oparciu o inne cechy środowiska geograficznego, jednak najczęściej może być określone tylko na podstawie geografii osadnictwa. Jego rzeczywisty obszar i zasięg wyznaczają migracje, osadnictwo i zróżnicowanie kulturowe mieszkańców (Babiński 1997).

Pogranicze jest obszarem przejściowym pomiędzy dwoma lub kilkoma państwami względnie narodami. Sytuacja taka pojawia się najczęściej w konsekwencji wielokrotnych zmian historycznych przynależności politycznej danego terytorium, wymieszania się ludności w wyniku procesów osadniczych, krzyżowania się wpływów politycznych (Kantor 1989; Koter 1995, 1997; Sadowski 1991b, 1995a; Sobczyński 1998).

Chlebowczyk (1975, 1980, 1983), na podstawie różnic językowo-narodowościowych, wyróżnia pogranicza stykowe (linearne) i strefowe. Pierwszy z tych typów dotyczy pogranicza pomiędzy społecznościami o wyraźnej odrębności, np. polsko-niemieckie, węgiersko-słowackie, natomiast pogranicza strefowe odnosi się do społeczności pokrewnych, np. słowiańskich. Pogranicza stykowe z reguły rozdzielają bardziej niż pogranicza strefowe, ponieważ są położone pomiędzy zdecydowanie odrębnymi grupami, ponadto mają niewielki obszar – w odróżnieniu od dużo większego zasięgu terytorialnego pogranicza strefowego, będącego miejscem zacierania ostrości podziału. W wyniku przemian historycznych i procesów migracji pogranicza stykowe może przechodzić w strefowe i odwrotnie (Babiński 1994, 1997; Nikitorowicz 1995; Sadowski 1991b, 1992; Sakson 1990).

Specyficznym określeniem obszaru pogranicza są „kresy”. Termin ten w polskim życiu politycznym, a także w pracach naukowych i literackich nie ma jednoznacznej treści. Nie jest to pojęcie wyłącznie geograficzno-przestrzenne, ale również kulturowe, wręcz mityczne (Uliasz 1997). Praktycznie było stosowane wyłącznie w odniesieniu do ziem na wschód od Bugu, podczas gdy zachodnie krańce Polski określano mianem „pogranicza” (Wrzesiński 1988). Pojęcie „kresy” często było wykorzystywane propagandowo, ponadto posiada ono różne znaczenia w języku potocznym. Według Sadowskiego (1995a), są to wystarczające powody, aby zrezygnować z terminu „kresy” jako „kategorii teoretycznej w socjologii”. Jednak w geografii – zwłaszcza politycznej – pojęcie „kresy” jest obecne i wszechstronnie badane (Koter 1997).

Najczęściej „kresy” w literaturze polskiej są utożsamiane wyłącznie z południowo-wschodnimi krańcami I i II Rzeczypospolitej. Jednak pojęcie to można zastosować do licznych obszarów pogranicza na wszystkich

kontynentach, pełniących w dziejach wielu państw podobną rolę jak polskie „kresy” (Koter 1997). Babiński (1994, 1997) uważa kresy za jeden z typów pogranicza, na którym dochodzi do kontaktu „wyraźnie ukształtowanego tworu polityczno-kulturowego” z grupą lub grupami stojącymi na niższym poziomie polityczno-etnicznym. Kryteria te spełniały w przeszłości praktycznie wszystkie pogranicza na obrzeżach głównych centrów cywilizacyjnych.

Koter (1997) wyjaśnia pojęcie kresów na gruncie geografii politycznej poprzez koncepcję „rdzenia i peryferii” (*core and periphery*). Teoria ta jest związana z pojęciem obszaru rdzeniowego państwa (*core area*), czyli terenu silnej dominacji politycznej, gospodarczej, narodowej i kulturowej, z którego rozszerzała się ekspansja polityczna, ekonomiczna i kulturalna państwa na obszary sąsiednie, często o podobnych cechach etnicznych, a następnie na tereny peryferyjne, zazwyczaj już o obcych cechach narodowych. Sytuacja taka miała miejsce w przypadku wielu państw, np. Stanów Zjednoczonych, Rosji, Francji, Polski. Obszary peryferyjne często nie podlegały pełnej kontroli państwowej, były strefą przejściową pomiędzy organizmami państwowymi, często bezładną lub słabo zaludnioną przez niewielkie grupy etniczne bądź słabo zorganizowane narody. Tereny te były potencjalnymi kresami dla wszystkich państw, pomiędzy którymi leżały. Wbrew etymologii tego słowa, „kresy” nie oznaczały kresu możliwości ekspansji terytorialnej państwa, wręcz przeciwnie: były na tę ekspansję otwarte, ponieważ nie określała ich wyraźna granica, miały wręcz charakter nieustabilizowanej granicy strefowej, którą należało jak najbardziej rozszerzyć (amerykańskie *frontier*). Wynika z tego, że kresy są charakterystyczne dla państw rozwijających się przestrzennie, ponieważ tylko takie kraje mają prawdziwe *frontier*. Zasięg terytorialny państw, które straciły dynamikę rozwoju przestrzennego, jest już określony precyzyjnie, nie strefą lecz linią graniczną (*boundary*). W tym przypadku kresy stanowią dalekie pogranicze. Jednak według Koter a (1997), nie każde pogranicze może być nazwane kresami. Pojęcie to określa obszar położony poza pierwotnym terytorium państwa, przyłączony najczęściej na drodze podboju, sukcesji lub unii personalnej, wielokulturowy, o bardzo złożonych stosunkach etnicznych, politycznych, społecznych. Są to obszary peryferyjne nie tylko pod względem położenia geograficznego, lecz także w sensie politycznym, gospodarczym, kulturowym, tzw. „strefy cienia”. Pogranicza często mogą łączyć, zbliżać pewne regiony, państwa, natomiast kresy zazwyczaj je oddzielają, izolują.

Geograficzna teoria „rdzenia i peryferii” ma pewne podobieństwa z socjologiczną koncepcją relacji „centrum – peryferie”, w której pogranicze jest rozpatrywane jako obszar zależny i peryferyjny w stosunku do jakiegoś ośrodka centralnego (Babiński 1994, 1997; Chlebowczyk 1975, 1983; Popławski 1995, 1996; Sadowski 1995a, c; Sakson 1990).

Oczywiście nie można automatycznie utożsamiać pojęcia peryferyjności z pojęciem pogranicza (poza aspektem przestrzenno-geograficznym), ponieważ nie każde pogranicze jest peryferyjne. Istnieje szereg pograniczy, które są obszarami dużej aktywności społeczno-polityczno-ekonomicznej, np. pogranicze francusko-niemieckie lub holendersko-belgijskie.

Relacje centrum – peryferie można rozpatrywać na przykładzie stosunków polityczno-społecznych, czyli pełnienia przez pewne obszary, regiony czy nawet miasta roli dominującej w państwie i ich oddziaływania na obszary peryferyjne w sferze politycznej, prawnej, ekonomicznej i religijnej. Można również analizować relacje centrum – peryferie na płaszczyźnie „promieniowania” kulturowego, a wówczas największy nacisk kładzie się nie na władzę i instytucje, lecz na kulturę, wartości, postawy (Babiński 1994, 1997; Sakson 1990). Z reguły – okresowo lub stale – przeważają te kręgi cywilizacyjno-kulturowe i układy stosunków społeczno-politycznych, które z różnych względów okazują się bardziej atrakcyjne dla miejscowej ludności. Siła oraz zakres oddziaływania tych procesów są bardzo zróżnicowane i zależne od szeregu okoliczności. Dlatego też, obok społeczności o jasnym, wyklarowanym obliczu narodowym, postawa niemalej części mieszkańców pogranicza pozostaje nieskrystalizowana i zmienna, gdyż więź narodowa nie odgrywa tu większej roli (Chlebowczyk 1975; Sakson 1990; Staszczak 1978).

Osobnym pojęciem są regiony przygraniczne, których rozwój jest stymulowany zarówno przez instytucje, jak i przez lokalne lub regionalne stowarzyszenia (Ciechocińska 1995). Pojęcie regionów przygranicznych odnosi się do społeczno-gospodarczych jednostek terytorialnych położonych po obu stronach granicy, w odróżnieniu od obszarów pogranicznych, które znajdują się jedynie po jednej stronie granicy. Region przygraniczny jest obszarem społeczno-gospodarczym, który pomimo przecięcia granicą (lub granicami państwowymi) stanowi funkcjonalną całość. Zasadniczo różni te pojęcia to, że obszar pograniczny stanowi układ peryferyjny, a region przygraniczny – układ rdzeniowy (Rykieł 1990b, 1991). Odmienne zdefiniował regiony przygraniczne Stasiak (1993), który – na użytek własnych badań – zaliczył do nich wszystkie województwa mające bezpośrednią styczność z granicami państwowymi, czyli teren, który przez innych geografów (Ciok 1992; Heffner 1996) jest określany mianem obszaru przygranicznego.

Specyficzną formą regionu przygranicznego są tzw. euroregiony, znajdujące się głównie na terenie Unii Europejskiej, ale również na pograniczach Polski. Zajmują określony obszar po obu stronach granicy. Powstały w wyniku podpisania przez zainteresowane strony porozumień określających zakres i formy współpracy przygranicznej, dotyczącej zazwyczaj problematyki ekonomicznej, społecznej i ekologicznej. U podstaw idei euroregionów leżało przekonanie, że pogranicza nie są w stanie samodzielnie, bez wsparcia

z zewnątrz, przezwyciężyć swego zacofania. W ramach euroregionów rozwija się działalność zmierzająca do integracji gospodarczej i politycznej, bowiem mają być jedną z dróg umożliwiających stworzenie zintegrowanej, jednolitej Europy (Eberhardt 1996).

W konsekwencji funkcjonowania w ramach UE modelu granicy, która „nie dzieli a łączy”, niektóre regiony przygraniczne, będące często synonimem peryferyjności, zacofania i zaniedbania, stają się obszarami dużej aktywności społecznej i przez potencjalnych inwestorów są postrzegane jako atrakcyjne, ponieważ ułatwiają operowanie równocześnie po obu stronach granicy (Ciechocińska 1995; Rykiel 1990b, 1991).

Poza bardzo szerokim aspektem geograficznym, pogranicze należy rozpatrywać również w wymiarze historycznym. Każde pogranicze – szczególnie narodowe – powstało w efekcie długotrwałych procesów historycznych. Jednak rola historii w tworzeniu pograniczy była bardzo różna. Niektóre kształtowały się w konsekwencji wielkich wydarzeń historycznych, ale zapewne częściej istotne wydarzenia historyczne wkraczały na wcześniej ukształtowane pogranicza, w wielu przypadkach dramatycznie je zmieniając. Niezwykle istotne jest znaczenie historii w świadomości mieszkańców pogranicza, ponieważ może ona ich łączyć lub dzielić, determinować stosunki społeczno-polityczne, a nawet ekonomiczne – zwłaszcza negatywne, konfliktowe zaszczytne historyczne (Babiński 1997).

Z wymiarem historycznym nierozeralnie jest związany wymiar polityczny, ponieważ bardzo często tworzenie się czy też przemiany obszarów pogranicza wynikały bezpośrednio z wytyczenia granic lub ich przesunięcia. Istnieją również pogranicza, na obszarze których nigdy nie istniały granice polityczne lub pojawiły się bardzo późno (Babiński 1997). Niekiedy właśnie delimitacja granicy politycznej rozdzielającej jednolity pod względem etniczno-kulturowym obszar, prowadziła do zwiększania się różnic społeczno-ekonomicznych oraz kulturowych pomiędzy rozdzielonymi społecznościami i powstania obszaru pogranicza. Sytuacja taka miała miejsce, szczególnie w okresie międzywojennym, na pograniczu polsko-słowackim zamieszkałym przez ludność łemkowską (Barwiński 1998).

Kryteria polityczne, obok etniczno-kulturowych, są bardzo istotne przy wyznaczaniu zasięgu pograniczy, ponieważ tworzyły się one nie tylko po obu stronach granic państwowych, lecz także w obrębie obszaru zmian tych granic. Głównym czynnikiem decydującym o powstaniu zróżnicowanych obszarów pogranicza były procesy migracji i osadnictwa spowodowane uwarunkowaniami politycznymi i ekonomicznymi. Najogólniej można wyróżnić pogranicza, które powstały na styku struktur politycznych, wokół granic państwowych lub w wyniku ich historycznych przesunięć (Babiński 1997).

Często poruszonym aspektem pograniczy jest ich wymiar społeczny, odnoszący się do różnic społecznych między zamieszkującymi pogranicza

grupami etnicznymi. Według Saksona (1990), w naukach społecznych przez pogranicze „rozumimy przede wszystkim obszar, który stanowi przedmiot wpływów i wzajemnego przenikania się zjawisk kulturowych dwu sąsiadujących narodów w warunkach nadrzędności lub równorzędności, ale bez zniszczenia związków z własnym obszarem narodowym”. W takim ujęciu – jak zauważa Wrzesiński (1980) – „obszar pogranicza rozumiany jest jako region, gdzie występuje utrzymywanie się faktów społecznych powiązanych z dwoma konkurencyjnymi wzorcami kulturowymi, ale jednocześnie zachodzi proces tworzenia się nowych, odmiennych wartości, wyrastających w rezultacie ich zderzenia, przy czym te nowe zjawiska nie są powiązane z jednym tylko narodem”.

Różnice społeczne między zamieszkującymi pogranicza grupami etnicznymi powstawały głównie w wyniku ekspansji terytorialnej oraz osadnictwa ludności dominującej na opanowanym terytorium. *Zróżnicowanie społeczne*, kulturowe, ekonomiczne ludności napływowej i miejscowej było z reguły bardzo wyraźne i mogło się z czasem pogłębiać. Sytuacja taka występowała np. na polskim pograniczu wschodnim oraz pograniczu niemiecko-polskim. Na pogłębianie się różnic społecznych miał wpływ charakter osadnictwa, ponieważ ludność wiejska różniła się zdecydowanie od miejskiej pod względem zawodowym, ekonomicznym i poziomu wykształcenia (Babiński 1997; Sakson 1990; Wrzesiński 1980, 1998). Ponadto ludność napływająca na pogranicze w olbrzymiej większości zasiedlała miasta, natomiast społeczność wiejska była autochtoniczna. Współżycie społeczne na pograniczach przeważnie nie ma charakteru partnerskiego. Z reguły grupa dominująca, zwłaszcza pod względem ekonomiczno-kulturowym, nie zawsze liczebnym, narzuca swoją kulturę narodom autochtonicznym, np. Polacy na kresach wschodnich, Włosi na Bałkanach, Niemcy na Śląsku, Węgrzy na Stowacji (Chlebowczyk 1983). Tym samym „pogranicze staje się obszarem dążeń do dominacji jednej grupy i zachowania własnych wartości kulturowych drugiej” (Sadowski 1992). Często konfliktogenne pogranicze jest centrum antagonizmów narodowościowych, promieniujących na pozostałe części społeczeństw, zamieszkujących obszary jednorodne pod względem narodowym (Chlebowczyk 1983). Oczywiście kontakty społeczno-kulturowe nie zawsze muszą przyjmować negatywne formy, jest to pojęcie bardzo szerokie: od skrajnej odrębności, segregacji, poprzez konfrontację, rywalizację, chęć dominacji, podporządkowania, wreszcie asymilacji aż do zgodnej współpracy (Sadowski 1995a).

Sadowski (1991a) zauważa, że „na pograniczu w wyniku dłuższego styku i wzajemnego przenikania kultur wytwarza się nowy typ człowieka oraz nowy typ społeczności i jej kultury”. Ten typ człowieka, określane czasami jako „człowiek pogranicza”, jest kształtowany przez co najmniej dwie kultury, a nawet podziela życie kulturalne, tradycje i wartości dwóch (lub czasami kilku) społeczności. Stosunkowo częstym zjawiskiem jest

poczucie przynależności równocześnie do dwóch narodów lub zmiany własnej przynależności narodowej oraz występowanie zjawiska dwu- lub wielojęzyczności (Nikitorowicz 1995; Sadowski 1991a, b; Wrzesiński 1980, 1988). Chlebowczyk (1983) taki rodzaj mentalności pogranicza określa jako „świadomość kresową”.

Według Sadowskiego (1995c), Saksona (1990) oraz Wrzesińskiego (1980, 1988), tworzą się również nowe formy tożsamości społecznej, nowe „całości kulturowe”, powstają społeczności pogranicza wraz z ich odrębną kulturą, np.: Mazurzy, Warmiacy, Poleszacy, Ślązacy. Na pograniczach, zwłaszcza między ludnością pokrewną kulturowo, dominuje poczucie tożsamości regionalnej, autochtonicznej, powstaje kategoria ludności, która, bez względu na obiektywną przynależność narodową, określa się jako „tutejsi”. Zjawisko takie występuje również współcześnie na obszarze Polski wśród części autochtonicznej ludności Podlasia, Warmii, Mazur, Kaszub, Śląska (Sadowski 1991a, b, 1995a; Sakson 1990). Według Saksona, jest to „na naturalny i obiektywny proces socjologiczny, niezależny w dużym stopniu od świadomości poszczególnych jednostek i grup społecznych”. Wpływają na to różnorodne czynniki, głównie liczebność i zwartość wewnętrznej grupy, jej siła ekonomiczna i kulturowa, stopień zorganizowania, stosunek do istniejącej na danym terenie władzy państwowej, charakteru ustroju państwa i, co bardzo istotne, charakteru prowadzonej przez państwo, kościoł, szkołę i media polityki narodowościowej (Sakson 1990).

Szeroką kategorią pograniczy są pogranicza etniczne, czyli strefy kontaktu dwu lub więcej zbiorowości etnicznych. Oczywiście nie każde pogranicze jest narodowe czy etniczne, spotykamy również pogranicza kulturowe, gwarowe, folklorystyczne, etnograficzne (Babiński 1994; Bukowska-Floreńska 1994; Chłopocki 1989; Kadłubiec 1995; Kantor 1989; Karcz 1991; Rembowska 1998; Sadowski 1995a, c; Staszczak 1978; Uliasz 1997). Babiński (1997) zwraca uwagę, że „eticzność występuje na wielu poziomach zorganizowania, od narodów do grup etniczno-regionalnych”. Ponadto narody, pod względem poczucia tożsamości, są wewnętrznie zróżnicowane, a procesy integracyjne i asymilacyjne prowadzą do zacierania różnic etnicznych, co utrudnia precyzyjną typologię pograniczy. Przestrzeń pogranicza funkcjonuje przede wszystkim w świadomości jego mieszkańców. Znane są przypadki, kiedy nawet część wsi lub miasteczka, położona po przeciwnej stronie rzeki, jest nazywana np. ruską, niemiecką czy polską. Jednak, na ogół, obszar pogranicza etnicznego nie ma wyraźnie wyznaczonych granic, nawet w świadomości społecznej. Jest to często jeden z powodów rodzenia się konfliktów na obszarach pogranicza etnicznego.

Analizując warunki powstawania i określania pogranicza etnicznego, gdzie występuje rozbitcie nie tylko świadomości i obiektywnej przynależności narodowej, lecz także poszczególnych elementów tej obiektywnej przynależności, np.

języka, kultury, religii – Sakson (1990) wyróżnił trzy procesy wzajemnie się załamujące:

- od determinujących wpływów związku ludzi z konkretnymi terytoriami i specyfiką materialnych warunków bytu do odrębności kultury, języka, świadomości etnicznej i wreszcie narodowej;
- proces historycznych przemian relacji w stosunkach interetnicznych (podrzędność, równorzędność i nadrzędność);
- od materialnych warunków bytu, poprzez rozwój sił, stosunków wytwórczych i świadomości klasowej, zmierzającej do pełnego i niezmiyfikowanego wyrażenia interesu narodowego.

Sakson podkreśla, że dla badań nad pograniczami etnicznymi najważniejszy jest proces pierwszy, będący wyrazem historycznych związków grupy i kultury etnicznej z terytorium narodowym. Jednak istotny jest również wpływ pozostałych procesów, np. znalezienie się w sytuacji podrzędności może hamować przekształcanie się świadomości etnicznej w narodową, może również doprowadzić do rozdzielenia i uwstecznienia procesu kształtowania się kultury i języka narodowego (Sakson 1990; Staszczak 1978).

W analizach pogranicza etnicznego istotne znaczenie ma wymiar kulturowy. Na obszarze pogranicza różnorodne elementy kultury wzajemnie się przenikają, zderzają, ulegają zmianom oraz mogą wpływać na różnicowanie zbiorowości zamieszkujących pogranicze (Babiński 1997; Chlebowczyk 1983; Rembowska 1998; Sakson 1990; Wrzesiński 1980, 1988). W konsekwencji stykania się i mieszania rozmaitych społeczeństw, charakteryzujących się odmiennymi tradycjami kulturowymi oraz różnymi systemami wartości, na pograniczach dochodzi do powstania „kultury pogranicza”, o specyficznych cechach, licznych zapożyczeniach, bardzo różnorodnej. Im intensywniejsze są kontakty międzyetniczne, tym kultura pogranicza jest bogatsza (Kantor 1989). Jak określa to Babiński (1994), „pogranicze to przede wszystkim swoisty obszar kulturowy”. Zderzenie kultur – nieuchronne na pograniczu – niemal zawsze powoduje przenikanie ich elementów, tzw. „dyfuzję kulturową”. Może ona przebiegać żywiołowo lub w sposób zamierzony i ma charakter dobrowolny lub nie (Chłopocki 1989). Pogranicze zazwyczaj (choć niekoniecznie) obejmuje obszar położony po obu stronach granicy państwowej, jest przedzielone granicą. Od charakteru tej granicy, jej funkcji, zależy jakość i intensywność przenikania elementów kultury. Gdy granica jest barierą, to pogranicza po obu jej stronach różnicują się, ulegają kulturze własnych centrów. Natomiast gdy granica jest, lub staje się, przepuszczalna, otwarta, obszary pogranicza upodabniają się, ulegają kulturowemu i społecznemu wymieszaniu. Sadowski (1995a) wyróżnia, pod względem kontaktu społeczno-kulturowego, pogranicza wewnętrzne i zewnętrzne. Pierwsze z nich występują w obrębie danego państwa, pomiędzy przedstawicielami dwóch lub więcej narodów. Najczęściej są to tereny

zamieszkiwania mniejszości narodowych oraz ich kontaktów z większością. Typowym obszarem pograniczy wewnętrznych jest Polska wschodnia i północno-wschodnia. Pogranicza zewnętrzne występują na terenach nadgranicznych sąsiadujących państw. Kształtują się one w konsekwencji otwarcia granic i kontaktów pomiędzy przedstawicielami sąsiednich kultur. Mają bardzo różną formę – od kontaktów rodzinnych, poprzez międzyetniczne, aż po formy instytucjonalne, takie jak np. euroregiony (Sobczyński 1995, 1996, 1998). Zasięg pogranicza kulturowego jest bardzo zróżnicowany i uzależniony od szeregu czynników: politycznych, geograficznych, społecznych, ekonomicznych, historycznych. Według Sadowskiego (1995a), pogranicza kulturowe „zaczyna się tam, gdzie pojawiają się nosiciele (przedstawiciele) kultury sąsiedniej, a kończy tam, gdzie występują ostatni nosiciele (przedstawiciele) naszej kultury”.

Niezwykle istotna w relacjach etnicznych i kulturowych na pograniczach jest religia. Często jest ona podstawą różnic narodowych. Gdy zróżnicowanie etniczne pokrywa się z religijnym, grupom mniejszościowym zdecydowanie łatwiej jest utrzymać własną tożsamość, poczucie odrębności, np. ludność ukraińska lub białoruska w Polsce. Gdy natomiast odrębność występuje jedynie na płaszczyźnie narodowej, przy identycznej religii, dochodzi do bardzo istotnego zbliżenia kulturowego i zacierania różnic pomiędzy poszczególnymi społecznościami, np. polską i słowacką na Spiszu i Orawie lub białoruską i ukraińską na Podlasiu.

Pojęcie pogranicza najczęściej jest rozpatrywane w ujęciu geograficzno-historycznym. Babiński (1994) proponuje rozszerzyć to pojęcie także na sferę kulturowo-symboliczną, ponieważ „grupy etniczno-kulturowe stykają się w przestrzeni społecznej, ale przestrzeń ta nie musi wiązać się z historycznymi obszarami zamieszkiwania tych zbiorowości, [...] granice i pogranicza [...] są często wyznaczone symbolicznie”. Tego typu pogranicza występują współcześnie głównie w wieloetnicznych miastach (nie zawsze położonych w strefie pogranicza), w których różne grupy etniczne, tworząc własne dzielnice, swojego rodzaju getta, wytwarzają współcześnie granice i pogranicza kulturowo-etniczne. Jednak środowisko miejskie, a szczególnie wielkomiejskie, prowadzi często do zacierania różnic i wyrazistych cech poszczególnych kultur, zwłaszcza bliskich sobie, przez co tego typu pogranicza są nietrwałe i ulegają zmianom. Podobna sytuacja pogranicza, gdzie nie występuje historyczna łączność z zamieszkiwanym obszarem, ale mamy do czynienia z problematyką charakterystyczną dla „typowych” pograniczy, istnieje m. in. na pograniczach pomiędzy Polakami a przesiedloną na tereny północnej i zachodniej Polski ludnością ukraińską i łemkowską lub też pomiędzy ludnością rodzimą a wszelkiego typu imigrantami (np. ludność turecka w Niemczech lub arabska we Francji – Babiński 1994; Popławski 1995).

Pojęcia pogranicza i granicy pojawiają się często w relacjach podobieństwa, przeciwieństwa i wzajemnych zależności. Funkcje pełnione przez granice państwowe mogą w bardzo istotny sposób wpływać na przyległe pogranicza i kształtować je. Szczególnie istotny jest szeroko pojęty proces przekształceń społeczno-gospodarczych, ponieważ granica może być zarówno barierą, jak i czynnikiem integrującym dla obszaru pogranicza (Heffner 1996, 1998).

Pogranicza powstawały wokół granic, a często same były pewnego rodzaju granicami strefowymi (*frontier*). Często granice, zwłaszcza polityczne, były wytyczane na wcześniej powstałych w sposób naturalny pograniczach etnicznych lub kulturowych (Babiński 1997). Wydaje się jednak, że istnieje zdecydowanie więcej różnic niż podobieństw pomiędzy granicą i pograniczem. Podstawowa jest różnica między formą liniową a powierzchnią (Rykiel 1990a, 1991; Sadowski 1995a, c). Granice mają charakter liniowy, pogranicza – strefowy, granica oznacza wyraźny koniec czyjejs władzy, pogranicze jest w pewnym stopniu zaprzeczeniem granicy. Śluszenie zauważył Babiński (1997), że „samo istnienie pogranicza jest dowodem na sztuczność i małą efektywność granic. Granice ustanowiono, aby rozdzielać – pogranicza z natury coś łączą, bo zawierają elementy co najmniej dwóch kultur, które pogranicze tworzą, a przynajmniej są dowodem na to, że pewnych procesów i zbiorowości społecznych całkowicie rozdzielić się nie da. Granica to porządek stanowiący – pogranicze to naturalny, spontaniczny wyznacznik zasięgu kultur, etnosów, czasami także idei czy systemów wartości”.

LITERATURA

- Babiński G., 1994, *Pogranicze etniczne, pogranicze kulturowe, peryferie. Szkic wstępny problematyki*, [w:] *Pogranicze. Studia społeczne*, red. A. Sadowski, t. 4, Białystok, s. 5–28.
- Babiński G., 1997, *Pogranicze polsko-ukraińskie*, Kraków.
- Barwiński M., 1998, *Political Conditions of Transborder Contacts of Lemkos Living on Both Sides of the Carpathian Mountains*, [w:] *Region and Regionalism*, No. 3: *Borderlands or Transborder Regions – Geographical, Social and Political Problems*, red. M. Kotler, K. Heffner, Opole–Łódź, s. 233–240.
- Bukowska-Floreńska I., 1994, *Pogranicze jako kategoria wewnątrzspołeczna i wewnątrz-kulturowa*, [w:] *Pogranicze jako problem kultury*, red. T. Smolińska, Opole, s. 165–173.
- Chlebowczyk J., 1975, *Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu*, Warszawa.
- Chlebowczyk J., 1980, *On Small and Young Nations in Europe. Nation-Forming Processes in Ethnic Borderlands in East-Central Europe*, Wrocław.
- Chlebowczyk J., 1983, *O prawie do bytu małych i młodych narodów*, Warszawa–Kraków.
- Chłopocki J., 1989, *Zderzenia i przenikanie kultur w warunkach cywilizacji naukowo-technicznej*, [w:] *Zderzenia i przenikanie kultur na pograniczach*, red. Z. Jasiński, J. Korbel, Opole, s. 211–222.

- Ciechocińska M., 1995, *Obszary pogranicza w warunkach transformacji systemowej*, [w:] *Wschodnie pogranicze w perspektywie socjologicznej*, red. A. Sadowski, Białystok, s. 42–50.
- Ciołk S., 1992, *Wybrane problemy rozwoju i zagospodarowania zachodnich obszarów przygranicznych*, [w:] *Problemy regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*, red. J. Łoboda, „Studia Geograficzne”, t. LII, s. 67–84.
- Eberhardt P., 1996, *Problematyka regionów transgranicznych na wschodnim pograniczu Polski*, „Przegląd Geograficzny”, t. LXVIII, z. 1–2, s. 41–56.
- Heffner K., 1996, *Kluczowe problemy demograficzno-osadnicze obszarów przygranicznych Polska–Czechy. Raport końcowy. Syntetyczny opis osiągniętych wyników*, Opole.
- Heffner K., 1998, *Population Changes and Processes of Development in the Polish–Czech Borderland Zone*, [w:] *Region and Regionalism*, No. 3: *Borderlands or Transborder Regions – Geographical, Social and Political Problems*, red. M. Koter, K. Heffner, Opole–Łódź, s. 204–216.
- Nikitorowicz J., 1995, *Pogranicze. Tożsamość. Edukacja międzykulturowa*, Białystok.
- Kadłubiec D., 1995, *Cieszyńskie pogranicze kulturowe*, [w:] *Kultura ludowa na pograniczu*, red. D. Kadłubiec, Katowice, s. 9–15.
- Kantor R., 1989, *Kultura pogranicza jako problem etnograficzny*, [w:] *Zderzenie i przenikanie kultur na pograniczach*, red. Z. Jasiński, J. Korbel, Opole, s. 239–251.
- Karcz E., 1991, *Polsko-słowackie pogranicze kulturowe*, [w:] *Na pograniczach (kultura – ludzie – problemy)*, red. Z. Jasiński, Opole, s. 71–74.
- Koter M., 1995, *Ludność pogranicza – próba klasyfikacji genetycznej*, „Acta Universitatis Lodzianensis”, Folia geographica nr 20, s. 239–246.
- Koter M., 1997, *Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii politycznej*, [w:] *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, red. K. Handke, Warszawa, s. 9–52.
- Popławski T., 1995, *Peryferyjność pogranicz*, [w:] *Wschodnie pogranicze w perspektywie socjologicznej*, red. A. Sadowski, Białystok, s. 32–41.
- Popławski T., 1996, *Peryferie a pogranicze*, [w:] *Pogranicze. Studia społeczne*, t. 5, red. A. Sadowski, Białystok, s. 37–47.
- Rembowska K., 1998, *Borderland – neighbourhood of cultures*, [w:] *Region and Regionalism*, No. 3: *Borderlands or Transborder Regions – Geographical, Social and Political Problems*, red. M. Koter, K. Heffner, Opole–Łódź, s. 23–27.
- Rykiel Z., 1990a, *Koncepcje granic w badaniach geograficznych*, „Przegląd Geograficzny”, t. LXII, z. 1–2, s. 23–36.
- Rykiel Z., 1990b, *Region przygraniczny jako przedmiot badań geograficznych*, „Przegląd Geograficzny”, t. LXVIII, z. 3–4, s. 263–274.
- Rykiel Z., 1991, *Rozwój regionów stykowych w teorii i w badaniach empirycznych*, Wrocław.
- Sadowski A., 1991a, *Narody wielkie i małe. Białorusini w Polsce*, Kraków.
- Sadowski A., 1991b, *Społeczne problemy wschodniego pogranicza*, Białystok.
- Sadowski A., 1992, *Pogranicze. Studia społeczne. Zarys problematyki*, [w:] *Pogranicze. Studia społeczne*, t. 1, red. A. Sadowski, Białystok, s. 5–7.
- Sadowski A., 1995a, *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców*, Białystok.
- Sadowski A., 1995b, *Specyfika wschodniego pogranicza*, [w:] *Wschodnie pogranicze w perspektywie socjologicznej*, red. A. Sadowski, Białystok, s. 9–11.
- Sadowski A., 1995c, *Socjologia pogranicza*, [w:] *Wschodnie pogranicze w perspektywie socjologicznej*, red. A. Sadowski, Białystok, s. 12–19.
- Sakson A., 1990, *Mazurzy – społeczność pogranicza*, Poznań.
- Słownik języka polskiego*, 1979, t. 2, Warszawa.
- Sobczyński M., Zawadzka B., 1988, *Orawa Polska. Problemy geograficzno-polityczne i społeczne*, Łódź.

- Sobczyński M., 1995, *Współczesne uwarunkowania powiązań transgranicznych*, [w:] *Polska i jej współdziałanie transgraniczne z sąsiadami, Materiały z konferencji Warszawa–Szklarska Poręba–Bocholt*, cz. 1, red. A. Stasiak, K. Miros, s. 137–149; *Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski*, Biuletyn nr 10, Warszawa.
- Sobczyński M., 1996, *Współczesne międzynarodowe powiązania transgraniczne (próba systematyzacji)*, [w:] *Strefa pogranicza Polska–Czechy. Procesy transformacji i rozwoju, Materiały z konferencji międzynarodowej Opole–Ostrawa*, red. K. Heffner, W. Drobek, Opole, s. 70–80.
- Sobczyński M., 1998, *The Historical Transborder Region of Orawa*, [w:] *Region and Regionalism*, No. 3: *Borderlands or Transborder Regions – Geographical, Social and Political Problems*, red. M. Koter, K. Heffner, Opole–Łódź, s. 141–149.
- Stasiak A., 1993, *Wybrane problemy rozwoju ludnościowego przygranicznego regionu zachodniej Polski*, „Przegląd Geograficzny”, t. LXV, z. 1–2, s. 29–42.
- Staszczak Z., 1978, *Pogranicze, polsko-niemieckie jako pogranicze etnograficzne*, Poznań.
- Uliasz S., 1997, *O kategorii pogranicza kultur*, [w:] *Pogranicze kultur*, red. Cz. Kłak, Rzeszów, s. 9–20.
- Wrzesiński W., 1980, *Tradycje pogranicza polsko-niemieckiego i ich znaczenie dla kształtowania stosunków polsko-niemieckich*, [w:] *Stosunki polsko-niemieckie. Integracja i rozwój Ziemi Zachodnich i Północnych*, red. B. Jałowicki, J. Przewłocki, Katowice.
- Wrzesiński W., 1988, *Kresy czy pogranicze? Problem Ziemi Zachodnich i Północnych w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, [w:] *Między Polską etniczną a historyczną*, red. W. Wrzesiński, Wrocław.

Katedra Geografii Politycznej
i Studiów Regionalnych UŁ

Marek Barwiński

GEOGRAPHICAL AND SOCIOLOGICAL ASPECTS OF BORDERLAND – AN OUTLINE OF MAIN ISSUES

(Summary)

Borderlands have always been a subject of various disciplines such as anthropology, archaeology, ethnology, ethnography, geography, history, law, and sociology. Therefore, an appropriate examination of this matter requires a large interdisciplinary approach. The term of borderland has many meanings according to its context: geographical, historical, political, ethnic, social or cultural. This study is mainly concerned with the geographical and sociological aspects of the issue.

As borderland was traditionally defined as a territory or border area, one of its basic features is spatial dimension. In some cases, borderland is delimited precisely – by rivers, mountains or other elements of the natural environment. Most often the range of borderland is determined in terms of settlement geography: migrations, settlements, inhabitants culture. Borderland is a transition zone between two, or more, states or nations. This situation is owing to multiple historical changes of political dependence of the region, mixture of people in the settlement process, and different political influences.

A special type of borderland is a frontier. This term, rendered into Polish language as *kresy*, do not have an explicit, unequivocal meaning either in Polish political life or in

literature. It comprises not only spatial and geographical aspects but also cultural and mythical ones. Usually, the frontier is identified in Polish literature with south-eastern extremities of pre-partition or pre-war Poland while western confines of the country are called borderland. However, the term frontier can be used in relation to very many border areas in all continents which played a similar role in the history of different states as *kresy* in Poland. Frontier is a specific borderland where a politically and ethnically accomplished state border on less developed, in this respect, peoples. It was the case of practically all borderlands at the fringes of main centres of civilization.

In political geography the notion of the frontier is explained with core and periphery theories. The core area is a territory of strong political, economic, ethnic, and cultural dominance which was a springboard for expansion toward neighbouring areas. Usually, the expansion covered at first ethnically related territories and then it spread over periphery of different ethnic background. Despite the etymological meaning of the Polish word *kresy* (literally: ends, extremities), frontier does not convey the idea of territorial expansion limits. To the contrary, frontier comprehends expansiveness because, as an area without strict confines, it is an undefined border zone which should be maximally enlarged. It corresponds with an American interpretation of the term frontier: that part of a settled, civilized country which lies next to an unexplored or undeveloped region. Borderlands are liable to unite or bring closer together some regions and countries; frontiers, on the contrary, generally separate and seclude them. The geographic core and periphery theory shows some resemblances with a sociological conception of centre – periphery relation which considers borderland as a dependent area remote from a centre.